

ОСОБЛИВОСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОЇ РЕСУРСНОСТІ У ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

THE FEATURES OF PERSONAL RESOURCEFULNESS ACTUALISATION IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

Сьогодні у ситуації травматичного виклику, яким є війна, суспільство потребує кваліфікованих та ефективних фахівців соціономічних професій, а саме психологів-консультантів, психотерапевтів. Від професіоналізму, психоемоційної стабільності та стресостійкості самих фахівців, які надають психологічну допомогу, залежить ефективність їхньої діяльності. Це актуалізує питання про систему умов забезпечення особистісної ресурсності у професійній освіті та становленні майбутніх психологів-консультантів.

У статті здійснено теоретичний аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду організації освітнього та соціокультурного середовища у забезпеченні професійного становлення майбутніх психологів, а також виокремлено специфічні складники їхньої особистісної ресурсності у цій системі. Зокрема, встановлено, що важливим у структурі особистісного ресурсу є індивідуально-психологічні властивості та особливості функціонування когнітивної, мотиваційної, емоційної й поведінкової сфер. Серед них значущими у професійному становленні є такі, як аналітичне та логічне мислення, розвинені рефлексія та емоційний інтелект, позитивна стійка мотивація та спрямованість на розвиток у професії, потреба у фаховій самореалізації, інтерес до інтроспекції, бажання допомагати, некорисливі або нематеріальні мотиви професійної діяльності, самоєфективність, що ґрунтується на стресостійкості, адаптивних копінг-стратегіях та відсутності психоемоційного напруження, тощо. Усі ці ресурси важливо актуалізувати у процесі фахової підготовки через комбінацію чинників соціокультурного середовища ЗВО, професійної спільноти та державної і національної політики організації психологічної служби. Використання тренінгових методів, прийомів рефлексивних щоденників та доступність супервізорства є одними з тих засобів, що підштовхують майбутніх психологів до інтроспекції, а через неї до кращого розуміння власних особистісних ресурсів професійного становлення.

Ключові слова: професійне становлення, ресурсне забезпечення, особистісна ресур-

сність, соціокультурне середовище ЗВО, майбутні психологи.

Nowadays, in a traumatic challenge, war, society needs qualified and practical specialists in socionomic professions, in particular, psychologists and psychotherapists. The effectiveness of the specialists who provide psychological assistance and help depends on their professionalism, psycho-emotional stability, and stress resistance. This actualizes the issue of the conditions system for ensuring personal resourcefulness in professional education and the development of future psychologists. Thus, the article carries out a theoretical analysis of the foreign and domestic experience of organizing an educational and socio-cultural environment in ensuring the professional development of future psychologists, and also highlights the specific components of their personal resourcefulness in this system. In particular, it was established that individual psychological properties and peculiarities of the cognitive, motivational, emotional and behavioral spheres functioning are important in the structure of the personal resource. Among them, analytical and logical thinking, developed reflection and emotional intelligence, positive sustainable motivation and focus on development in the profession, need for professional self-realization, interest in introspection, desire to help, unselfish or immaterial motives of professional activity, self-efficacy based on stress resistance, adaptive coping strategies and absence of psycho-emotional stress, etc are significant in professional development. It is important to actualize all these resources in the professional training process through a combination of factors of the higher educational institutions' sociocultural environment, the professional community, and the state and national policy of the psychological service organization. The use of training methods, the techniques of reflective diaries, and the availability of supervision are among those means that push future psychologists to introspection, and through it a better understanding of their own personal resources in professional development.

Key words: professional development, resource provision, personal resourcefulness, the sociocultural environment of higher education institutions, future psychologists.

УДК 316.612:[331.544:378]

DOI [https://doi.org/](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.11)

10.32782/2663-5208.2023.45.11

Мазай Л.Ю.

аспірантка кафедри психології та соціальної роботи

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Постановка проблеми. У кризові чи навіть травматичні періоди життя суспільства завжди виникає потреба у фахівцях соціономічних професій, діяльність яких підпорядкована меті забезпечення психоемоційного та/або психічного здоров'я громадян держави. Війна є надзвичайно травматичною ситуацією, яка формує своєрідну колективну матрицю, де кожен стає чи то свідком, чи то безпосереднім учасником бойових дій. Такі виклики актуалізують роботу психологів та психоте-

рапевтів на загальнонаціональному та державному рівнях. Своєю чергою, від професіоналізму, психоемоційної стабільності та стресостійкості самих фахівців із психологічної допомоги залежить ефективність їхньої діяльності. Це піднімає питання про систему умов забезпечення особистісної ресурсності у професійній освіті та становленні майбутніх психологів-консультантів.

Проблема професійного становлення різних фахівців, а особливо типу «людина – людина», у науці є не новою. Оскільки

робота з людьми передбачає завжди високий ступінь емоційного та когнітивного включення, найбільше уваги приділяють питанням емоційного та професійного виховання. Проте аспект особистісної ресурсності на етапі ще професійного становлення майбутніх психологів є не менш важливим за проблему фахових деформацій у процесі професійного розвитку та діяльності вже сформованого фахівця.

Аналіз попередніх досліджень. Професійне становлення у своєму широкому значенні ставало предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Досить глибоко висвітлювали цю проблематику українські вчені-психологи та педагоги В. П. Андрущенко, В. О. Болотова, В. Г. Кремень, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, Л. Е. Орбан-Лембрик, Н. І. Пов'якель, О. М. Кокун та ін. Серед найбільш відомих західних науковців, які розкривали специфічні аспекти професійного розвитку особистості, були Ф. Парсонс та Г. Мюнстенберг (диференційно-діагностичний напрям), З. Фройд, У. Мозер, Е. Рое, А. Маслоу (психодинамічний напрям), Х. Томе, Г. Ріс, П. Цилер, Д. Тідеман (теорії рішень), Е. Гінзбург, Д. Сьюпер та У. Джейд (теорії розвитку). Професійному становленню майбутніх психологів-консультантів та представників інших соціономічних професій приділяли увагу О. М. Кокун, О. М. Паламарчук, В. І. Шахов, В. С. Штифурак, В. М. Педоренко, О. І. Шаманська та ін.

Натомість проблему особистісного ресурсу як складової частини життєстійкості та стресостійкості людини висвітлювали зарубіжні психологи, філософи та психотерапевти В. Франкл, Е. Фромм, С. Хобфолл, С. Мадді, К. Роджерс та ін. В Україні питання особистісної ресурсності у контексті життєконструювання та професійного розвитку розглядають у своїх працях Т. М. Титаренко та О. С. Штепа.

Однак жодне із цих досліджень не розкриває специфіку умов актуалізації індивідуальної ресурсності майбутніх психологів у процесі забезпечення їхнього професійного становлення, що стало предметом нашого дослідження.

Мета статті – теоретично проаналізувати зарубіжний та вітчизняний досвід організації освітнього та соціокультурного середовища у забезпеченні професійного становлення майбутніх психологів та виокремити специфічні складники їхньої особистісної ресурсності у цій системі.

Виклад основного матеріалу. Професійне становлення майбутнього психолога нерозривно пов'язане з його особистіс-

ним становленням, адже основним інструментом психологічної роботи є особистість самого фахівця. М. Кросс (M. Cross) і Л. Пападопулос (L. Papadopoulos) стверджують, що особистий та професійний розвиток – це не одноразова подія чи діяльність у житті людини. Ці два процеси є постійними, особливо у тих випадках, коли йдеться про професії типу «людина – людина» або там, де фахова діяльність вимагає реакцій від усієї особистості [9], оскільки психолог, на думку Р. Д. Морген (R. D. Morgen), С. Дж. Хабен (C. J. Habben) і Т. Кутер (T. Kuther), приносить у світ досвід, що змінює життя багатьох особистостей, груп, систем, організацій, то його самоефективність є передумовою професійної досконалості [15].

Д. Фрідмен (D. Friedman) і Н. Дж. Каслоу (N. J. Kaslow) розглядають професіоналізацію як кристалізацію фахової ідентичності, яка інтегрує у собі захист власної ідентичності як психолога, засвоєння стандартів та етики психологічної практики, проходження соціалізації та інтроєкції у фаховій ролі, а також удосконалення навичок міжособистісного спілкування та рефлексії [10].

Дослідники Л. Е. Настасья (L. E. Năstasă), А.-М. Казан (A.-M. Cazan) доводять висновку, що процеси особистісного та професійного становлення є еквівалентними до вивчення стратегій роботи із власною особистістю, зокрема це самотренування, саморозвиток і адаптація. У процесі здобуття професійної освіти майбутні фахівці з психології повинні навчитися технікам оптимізації власної поведінки, розвинути у собі здатність інтроспекції, творчо адаптуватися у контексті соціально-морального, міжособистісного та духовного плану [13]. Усе це можливе за наявності особливих індивідуально-психологічних властивостей чи схильностей до розвитку конкретних професійно важливих здібностей, а також спеціальної організації навчального процесу, який би уможливив самопроблематизацію, рефлексію та спонукав до фахового самоконструювання.

Зокрема, Британська психологічна спільнота (BPS – British Psychological Society) як один із суб'єктів психологічної професійної освіти ставить перед собою такі цілі у забезпеченні фахового розвитку: 1) формування у кандидатів усвідомлення меж своїх компетентностей; 2) використання супервізії для рефлексії практичного досвіду; 3) розвиток стратегій із подолання впливів власної професійної діяльності. Професійне становлення спільнота визначає як такий аспект особистісного розвитку, значення якого полягає у знанні

себе й розумінні того, як життєвий досвід суб'єкта визначає його індивідуальну взаємодію з навколишнім та соціальним середовищем [8].

Узявши до уваги це визначення й вимоги БПС (BPS), британські науковці А. І. Шейх (A. I. Sheikh), Д. Л. Мілне (D. L. Milne), Б. В. МакГрегор (B. V. MacGregor) розробили циркулярну модель особистісно-професійного становлення клінічних психологів у процесі систематичної фахової підготовки та визначили основні індивідуально-психологічні властивості майбутніх психологів, а саме: самовідповідальність (self-responsibility), самоорганізація (self-monitoring), самоефективність (self-effectiveness), здатність до активної рефлексії (reflection in action, thinking about thinking), відкритість до змін (openness to change), готовність до експериментів (experiencing and experimenting), активне сприйняття трансформацій та їх реінтерпретація (reinterpretation), створення смислів (meaning making). Формуванню цих властивостей сприяє систематичний процес професійного навчання, у який включене застосування методів сприяння усвідомленню та рефлексії. Як приклад одного із таких методів науковці згадують ведення рефлексивних щоденників (reflective diaries).

Система професійного навчання клінічних психологів неодмінно підпорядкована загальнодержавній системі її регламентації та забезпечення, до якої належать підсистеми фахової спільноти та підтримки у ній, яка, своєю чергою, взаємопов'язана з національною системою охорони здоров'я Великобританії (NHS). Остання визначає діяльність загальної університетської психологічної служби, що організовує проведення груп соціальної підтримки однолітків, впливає на діяльність тьюторів, менторів, супервізорів. Окрім цього, наголошують автори, важливо брати до уваги супровідні, однак незалежні від системи професійної освіти параметри, які можуть впливати на професійне становлення здобувачів. Це різноманітні життєві події, кризові періоди, особливості взаємостосунків у сім'ї тощо. Ключовий вплив на якість професіоналізації здійснюють контекстуальні чинники, до яких А. І. Шейх (A. I. Sheikh), Д. Л. Мілне (D. L. Milne), Б. В. МакГрегор (B. V. MacGregor) відносять саму особистість майбутнього клінічного психолога, його ставлення до системи вищої освіти, професійної підготовки, включеність у процесі рефлексії, супервізійні групи тощо [7].

Із цього можемо зробити висновок, що значну роль у визначенні специфіки процесу професійного становлення від-

грають психологічні особливості інтенції самого майбутнього психолога та певна система його установок щодо фахового навчання. Однак у процесі здобуття професійної освіти як у ЗВО, так і в середовищі психологічної/психотерапевтичної спільноти шляхом конкретних формувальних методів студент має можливість розвинути у собі навички фахового самоконструювання, самоорганізації, кращого розуміння себе, рефлексії та здатності до смислоутворення. Планомірне і систематичне формування цих властивостей забезпечує ефективність особистісно-професійного становлення.

У результаті аналізу міжнародного досвіду дослідників ми здійснили спробу теоретичного моделювання власного бачення системи ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів, яка враховує вітчизняну специфіку психологічної вищої освіти та її відмінності у ЗВО педагогічного спрямування чи класичного типу від особливостей такої у медичних університетах. Зауважимо, що основний фокус нашої дослідницької уваги зосереджений на фаховій підготовці майбутніх психологів-консультантів, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія», а не за 225 «Медична психологія».

Так, важливим у структурі особистісного ресурсу є індивідуально-психологічні властивості та особливості функціонування когнітивної, мотиваційної, емоційної й поведінкової сфер.

Критичне та логічне мислення, необхідне для комплексного осмислення складних явищ, смислоутворення та здатність до рефлексії й аналітики є специфічними та професійно важливими особливостями когнітивної сфери майбутнього психолога. Ці властивості забезпечують як сам процес здобуття фахової психологічної освіти, так і формується ним. Окрім цього, професійне навчання включає залучення майбутніх психологів у низку технік, методів та практик, спрямованих на краще пізнання себе. Серед таких є соціально-психологічні тренінги, тренінг особистісного зростання, тренінги за спеціалізаціями, проведення яких є обов'язковою частиною освітніх програм у ЗВО. Також варто розглядати можливість здобуття майбутніми психологами власного клієнтського досвіду в психологічному консультуванні та психотерапії, які формують конкретний тип мислення, що можна умовно назвати «думати, як психолог». Такі особливості когнітивної сфери необхідні не лише для забезпечення оволодіння необхідними знаннями, уміннями та навичками, а з ними успішного професійного станов-

лення та самопізнання, а й для подальшої практичної професійної діяльності.

Включеність студентів-психологів у вище згадані рефлексивні практики потребує мотиваційного та емоційного компонентів. Серед перших важливими є позитивна стійка мотивація та спрямованість на розвиток у професії, потреба у фаховій самореалізації, інтерес до інтроспекції, бажання допомагати, некорисливі або нематеріальні мотиви професійної діяльності. В емоційній сфері визначальними є отримання позитивних емоцій від процесу навчання, позитивне самоставлення, емоційний інтелект, емпатія.

Перша група компонентів визначає загальну інтенцію та ставлення майбутніх психологів до професійного становлення, його оцінку. З одного боку, ці особливості необхідні ще на етапі вибору професії та вступу до ЗВО. Також вони забезпечують якість активної участі здобувачів у самому процесі фахової освіти. З іншого боку, ці властивості можуть удосконалюватися чи формуватися під час рефлексивних практик (попередньо згадані тренінги, психологічне консультування чи психотерапія).

Другу групу ресурсів варто розглядати як професійно важливі властивості, що відіграють значну роль у забезпеченні безпосередньої фахової діяльності. При цьому такі здатності необхідні ще під час професійного навчання, а їх удосконаленню сприяють система психологічної освіти й включення майбутніх психологів у професійну спільноту.

Когнітивна та емоційно-мотиваційна сфери багато в чому визначають специфіку поведінкової сфери, яка залежить від них як опосередковано, так і безпосередньо. Мотиви й емоційні реакції суб'єкта спрямовують його поведінку. Натомість здатність особистості до рефлексії та переосмислення навколишнього й соціального середовища допомагає їй самостійно формувати власну поведінку згідно з умовами її життя. На нашу думку, доцільним є розподіл ресурсів поведінкової сфери на три групи, у яких відображаються властивості, необхідні для забезпечення саморегуляції, ті, що потрібно застосовувати в практичній психологічній діяльності, та загальні властивості, розвиток яких є корисним для будь-якої професійної діяльності.

До першої групи поведінкових ресурсів віднесено самоефективність, копінг-стратегії, здатність інтегрувати філософію психології у власний стиль життя. Місіонерська функція психологів детермінує своєрідне ставлення до людського буття загалом. Вона визначає цінності майбутнього психо-

лога, його світогляд й ставлення до різних сфер життєдіяльності, особливо в міжособистісній взаємодії. Ефективний психолог повинен бути в першу чергу ефективним для себе, здатним до самоорганізації та саморегуляції, уміти долати стрес у власному житті, конструктивно вирішувати конфлікти. Такі властивості дають можливість ділитися власним досвідом з іншими людьми. Зовнішнім ресурсом забезпечення таких поведінкових особливостей є різноманітні практики проблемного та практично зорієнтованого навчання, які спонукають суб'єкта до активності, допомагають зрозуміти закономірності та причино-наслідкові зв'язки у структурі своєї поведінки.

Важливими поведінковими компонентами для майбутнього психолога є застосування фахових знань, умінь та навичок у практичній роботі з клієнтами, дотримання етичних стандартів та принципів професії. Ефективність для інших перевіряється за перших спроб у фаховій діяльності. Під час самого процесу професійного становлення таку можливість надають виробнича практика і волонтерська діяльність. Зокрема, на необхідності останньої у зовнішньому забезпеченні професійного становлення наголошує П. А. Казар'ян [1].

Остання підгрупа компонентів ресурсів поведінкової сфери – це загальні властивості, що необхідні сучасному фахівцеві у будь-якій діяльності. До них відносимо гнучкість поведінки, спонтанність, здатність до творчості й креативності, готовність іти на виправдані ризики. У структурі ресурсного забезпечення професійного розвитку майбутніх психологів ці властивості є детермінантами відкритості особистості до нового досвіду.

Важливу роль відіграє гнучкість психолога в контексті соціальних трансформацій, де людство повсякчас постає перед різноманітними викликами, які змушують змінювати пріоритети, цілі, цінності, вносять корективи у повсякденне життя. Висока поведінкова гнучкість та адаптивність у цьому разі забезпечили легший перехід на нові умови взаємодії в суспільстві, роботі, навчанні.

Зауважимо, що в аспекті трансформаційних змін соціуму важливою є толерантність до невизначеності у представників соціономічних професій, яка тісно пов'язана із самоефективністю. Психолог, який уміє зорієнтуватися у новій ситуації, знайти опору в умовах, коли планування майбутнього є вкрай ризикованим, є ефективним для себе, а отже, здатен формувати в інших відчуття надійності та безпеки. Особливо саморегуляція та самоорганізованість необ-

хідні під час забезпечення роботи в екстремальних ситуаціях чи з їхніми наслідками, де психоемоційна стабільність й адаптивність фахівця допомагають зберігати критичність мислення та оцінки подій і стану клієнтів та зумовлює позитивне емоційне зараження. Деадаптивність психолога, його хаотичність, вразливість в емоційних реакціях, невміння сформулювати необхідну опірність травмічним впливам та створити психологічні умови безпеки – усе це може спровокувати виникнення вторинної травматизації під час роботи з клієнтами, що мають досвід участі в екстремальних чи кризових ситуаціях. Для таких випадків майбутній психолог повинен володіти техніками саморегуляції й уміти на емоційному рівні транслювати спокій і стабільність, а не переймати тривожність й паніку власних клієнтів.

Формуванню усіх поведінкових особливостей може сприяти залучення студентів-психологів у тренінгові, супервізійні групи та групи власного психолого-консультативного чи психотерапевтичного досвіду.

Система актуалізації особистісної ресурсності у забезпеченні професійного становлення майбутніх психологів не є закритою та обмеженою лише умовами соціокультурного середовища ЗВО чи фахової спільноти. Ця структура є відкритою для впливів з інших загальнокультурних систем, що можуть визначати специфіку професійної спільноти, фахової підготовки та формувати відповідні уявлення про професію чи саму професійну ідентичність.

Найпершою такою зовнішньою системою, що визначає особливості фахової діяльності психолога, є світова культура, а саме рівень розвитку психології як науки та прикладної галузі на рівні міжкультурної взаємодії. Також орієнтація майбутнього психолога у тенденціях розвитку світової спільноти визначає його загальну культурну ерудицію й орієнтацію в наукових надбаннях свого фаху, як вітчизняного, так і зарубіжного походження.

Другою за впливом на особливості фахової психологічної діяльності зовнішньою системою є культура конкретної держави та нації, у якій народився, виріс та живе індивід та в якій відбувається його професійне становлення. Специфіка забезпечення психологічної практики на державному та національному рівнях, а також модальність ставлення соціуму до представників цієї професії у багатьох аспектах можуть впливати на елементи внутрішнього ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів, зокрема на впевненість у актуальності своєї діяль-

ності та її важливості для суспільства, розуміння шляхів і перспектив свого фахового розвитку в державі.

Система професійної спільноти та її культури неодмінно включена в загальний державний, національний та світовий дискурс. Від державної політики у сфері психологічної допомоги та організації психологічної служби загалом залежатимуть стандарти вищої освіти таких фахівців. Усі ці чинники світової, національної чи державної, професійної культур репрезентують макрорівень зовнішнього ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів, із яким пов'язаний мікрорівень професійної підготовки та соціокультурного середовища ЗВО, котрі разом детермінують специфіку фахової рефлексії молодого фахівця, його уявлення про вибрану професію та динаміку формування професійної ідентичності й «Я-концепції».

Висновки. Отже, здійснений нами аналіз наукових теоретичних і прикладних досліджень із проблематики професійного становлення майбутніх психологів дає можливість виокремити елементи системи ресурсного забезпечення цього процесу. Так, існує доцільність розмежовувати визначені структури між двома рівнями – внутрішнім та зовнішнім. У системі першого вважаємо детермінантами успішного професійного становлення такі індивідуально-психологічні властивості, як: специфіка загальної внутрішньої чи зовнішньої мотивації вибору професії, навчання та подальшої фахової діяльності, наявність чи відсутність потреби у фаховій самореалізації (характеристики інтенції особистості), особливості когнітивної сфери (критичність мислення), рівень розвитку рефлексії, позитивне самоставлення, впевненість у власних силах та можливостях, самооцінка та рівень домагань особистості, мотивація досягнення успіху чи уникнення невдач під час професійного становлення й подальшої орієнтації на професійний розвиток, готовність до вдосконалення, гнучкість поведінки, психологічні особливості самоєфективності, а саме: копінг-стратегій, стресостійкості, способів вирішення внутрішньоособистісних (механізми психологічного захисту) та міжособистісних конфліктів. Серед елементів рівня зовнішнього ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів варто зосередитися на мікрорівні його репрезентації, а саме на особливостях соціокультурних складників ЗВО і його системі методів впливу та формування необхідних для здійснення психологічної діяльності особи-

стісних властивостей. У цьому разі дослідження ефективності цих елементів варто проводити на рівні індивідуальної їхньої рефлексії та оцінки як здобувачами вищої освіти, так і викладацьким складом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Казар'ян П. А. Професійний розвиток майбутнього психолога. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. 7. Екологічна психологія Вип. 42. С. 112–119.
2. Кокурн О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 200 с.
3. Паламарчук О. М. Психологічні особливості ресурсного забезпечення розвитку соціальної компетентності студентської молоді. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Вип. 1. С. 27–39.
4. Шахов В. І. Психологічні технології підготовки фахівців соціономних професій. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2017. Вип. 49. С. 183–190.
5. Штепа О. С. Магістральні механізми актуалізації психологічних ресурсів. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Серія «Проблеми сучасної психології»*. 2016. Вип. 33. С. 584–600.
6. Штифурак В. С., Шаманська О. І., Педоренко В. М. Психологія професійного становлення психолога-консультанта : навчальний посібник. Вінниця, 2021. 226 с.
7. Alia I. Sheikh, Derek L. Milne, Bryony V. MacGregor (2007). A model of personal professional development in the systematic training of clinical psychologist. *Clinical Psychology and Psychotherapy*. 14, 278–287. Published online in Wiley InterScience (www.interscience.wiley.com). DOI: 10.1002/cpp.540
8. British Psychological Society (2001). Working group on criteria for the accreditation of postgraduate courses in clinical psychology. Leicester : British Psychological Society.
9. Cross M., & Papadopoulos L. (2003). *Becoming a therapist: A manual for personal and professional development*. East Sussex, UK : Brunner-Routledge.
10. Friedman D., & Kaslow N. J. (1986). The development of professional identity in psychotherapists: Six stages in the supervision process. *Clinical Supervisor*, 4, 29–49.
11. Fromm E. (1947). *Man for Himself: An Inquiry into the Psychology of Ethics*. New-York : Open Road Media, 2013. Kindle Edition, 257 p.
12. Hobfoll S. E., Lilly R. S. Resource conservation as a strategy for community psychology. *Journal of Community Psychology*. 1993. № 21. P. 128–148.
13. Laura Elena Nastasa, Ana-Maria Cazan. (2013). Personal and professional development of beginner psychologists. *3rd World Conference on Psychology, Counselling and Guidance*. Procedia – Social and Behavioral Sciences. 84 (2013). P. 781–785. URL: https://www.researchgate.net/publication/275220295_Personal_and_Professional_Development_of_Beginner_Psychologists
14. Maddi S. R. (1968). *Personality theories: a comparative analysis*. Homewood, Ill : Dorsey Press.
15. Morgen R. D., Habben C. J., & Kuther T. (2005). *Life after graduate school in psychology*. New York : Psychology Press Taylor & Francis Group.